

Polikarp Girsztowt (1827–1877) i jego kilka słów o trądzie

Maria J. Tuross

ORCID: 0000-0003-1342-9218

Centrum Nauk Humanistycznych i Społecznych Medycyny,
Studium Etyki Lekarskiej i Medycyny Paliatywnej Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego

DOI: 10.26399/rmp.v31.1.2025/m.j.tuross

STRESZCZENIE

Polikarp Girsztowt (1827–1877) i jego kilka słów o trądzie

Tuross M.J.

Centrum Nauk Humanistycznych i Społecznych Medycyny, Studium Etyki Lekarskiej i Medycyny Paliatywnej Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego

Trąd, choć nie występował bezpośrednio na ziemiach polskich, wzbudzał zainteresowanie lekarzy, szczególnie związanych z Warszawą i carskim Uniwersytetem Warszawskim. Wśród nich miejsce szczególne zajmuje Polikarp Girsztowt, który w swojej niedokończonym książce *Chirurgia ogólna i szczegółowa* problematyce tej choroby poświęcił wiele miejsca, odwołując się do najwybitniejszych znawców problemu.

Słowa kluczowe: trąd, Polikarp Girsztowt, XIX wiek, historia medycyny

Po tragicznym zakończeniu powstania styczniowego w 1865 r. szanse na rozwój polskiej nauki na terenie dawnego Królestwa Polskiego stały się praktycznie żadne. Szkoła Główna w Warszawie została zamieniona na carski uniwersytet z rosyjskim językiem wykładowym. Kadre profesorską również w znacznym stopniu tworzyli Rosjanie. Polacy, jeśli pozostali na swoich stanowiskach, zmuszeni byli do podporządkowania się surowym rygorom zaborcy. Pomimo trudności, potrafili nadal pracować, przede wszystkim publikując teksty w języku ojczystym. Wśród nich na czoło wysuwa się postać Polikarpa Girsztowta (1827–1877), profesora chirurgii i wykładowcy początkowo w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie, a następnie jej następczyni – Szkole Głównej, również w tym mieście. Był to człowiek o niespożytej energii, mający za sobą wspianą kartę powstańczych działań konspiracyjnych, przede wszystkim jako organizator tzw. chirurgii wędrownej, gdzie współpracował z Feliksem Sommerem i Władysławem Stankiewiczem, przewod-

ABSTRACT

Polikarp Girsztowt (1827–1877) and His Few Words about Leprosy

Tuross M.J.

Center for Humanities and Social Sciences of Medicine, Study of Medical Ethics and Palliative Medicine Medical University of Warsaw, Warsaw, Poland

Leprosy, although it did not occur directly on Polish soil, aroused the interest of doctors, especially those associated with Warsaw and the tsarist University of Warsaw. Among them, a special place is occupied by Polikarp Girsztowt, who devoted a lot of space to the problem of this disease in his unfinished book *General and specific surgery*, referring to the most outstanding experts in the problem.

Keywords: leprosy, Polikarp, Girsztowt, 19th century, medical science

nicząc Komisji Lekarskiej działającej przy Wydziale Wojny Rządu Narodowego [1]. Głębokość utajnienia, a zarazem rozmiar zasług najpiękniej docenił Józef Piłsudski w swoim obszernym studium *Rok 1863* [2]. W drugiej połowie lat 60. i na początku 70. XIX w. Girsztowt przedzierzgnął się w równie rzutkiego organizatora polskojęzycznej prasy medycznej, zakładając m.in. „Gazetę Lekarską” oraz patronując licznym publikacjom, które śmiało można uznać za podstawę trendu podnoszenia kwalifikacji zawodowych lekarzy w języku polskim, jakimi były pozycje tworzące *Bibliotekę Umiejętności Lekarskich* [3]. Girsztowt sam chętnie chwycił za pióro. Prócz całego szeregu artykułów i przyczynków ukazujących się w periodykach, stał się autorem podręcznika zatytułowanego *Chirurgia ogólna i szczegółowa* [4]. Karol Estreicher w swojej bibliografii odnotowuje ją jako pierwszą z dużych prac, wyraźnie zaznaczając przy tym samodzielne autorstwo Girsztowta oraz kreśląc kilkuwersowy biogram jego postaci [5]. Już na wstępie należy zaznaczyć, że jest

to dzieło niedokończone, przez Polikarpa Girsztowta zaplanowane w formie 3 oddzielnych, obszernych tomów, z których pierwszy miał obejmować zagadnienia ogólne, drugi (a zarazem pierwszy samodzielny) chirurgię szczegółową – choroby tkanek, i trzeci chirurgię szczegółową w ujęciu topograficznym, czyli poświęcony miał być prezentacji kolejnych okolic ciała i organów. Warto przy tym nadmienić, iż podział na chirurgię teoretyczną i praktyczną, choć uświęcony tradycją akademicką i obecny w wielu tekstach powstających w analogicznym okresie, był jego zdaniem stworzony sztucznie, gdyż nie można oddzielić wiedzy przyswojonej w teorii od sytuacji, z którymi spotykamy się w praktyce [4].

Przyjmując inną strukturę prezentacji, odwoływał się do autorów najlepszych jego zdaniem prac dotyczących interesujących zagadnień, wymieniając ich nazwiska. Wśród nich, prócz samego twórcy nowego podziału na chirurgię ogólną i szczegółową – Jansona, znaleźli się m.in. Auguste Nelaton i Theodor Billroth.

Plan pracy został zaprezentowany we wprowadzeniu do wydanego drukiem fragmentu dzieła, zatytułowanego *Do czytelnika* [4], i w pełni ukazuje problematykę, którą pragnął autor omówić. Dzieła tego niestety nie ukończył. Pracę przerwała śmierć w wyniku obrażeń odniesionych w czasie skrytobójczego zamachu 12 listopada 1877 r.

Zachowany tom drugi, również nie ukończony przez autora, doprowadzony został do zagadnień związanych ze zmianami naczyniowymi. Książka urywa się na stronie 160 i tyle też stron podaje w swojej bibliografii wzmiankowany już uprzednio Estreicher [5], choć jednocześnie w dodatku wydanym później jako *Dopełnienia* [6] znaleźć można informację, iż ukazał się tom drugi zeszyt 1–2, o objętości 256 stron (wydane pierwszy raz w 1869 r. i po raz drugi w 1873), przy czym również można znaleźć dopisek, że jest to dzieło niedokończone. Przypuszczalnie informacja ta została zaczerpnięta z *Kalendarza Lekarskiego na rok 1877*, gdzie m.in. można przeczytać następujący anons: „*Chirurgia ogólna i szczegółowa* (Prof. Girsztowt) Tom II zeszyt 1 cena rs. 1 kop. 50, zeszyt 2-gi cena rs. 1 kop. 50” [7]. W podobny sposób również opisuje tę pozycję w swoich zbiorach katalog internetowy Biblioteki Narodowej, zaznaczając w notce bibliograficznej, iż tekst jest niekompletny [8]. Identyczne informacje przekazuje Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Przyczyny takiego stanu rzeczy są już dziś niemożliwe do wyjaśnienia oraz odtworzenia, lecz najprawdopodobniej resztę dzieła Polikarp Girsztowt miał już opracowaną w manuskrypcie i planował jak najszybciej wydać w swojej oficynie, przy czym nie jest wykluczone, iż jego tragiczna śmierć przerwała prace nad składem tego właśnie zeszytu, stąd owa wzmianka w kalendarzu, który ukazał się drukiem dużo wczesniej,

najprawdopodobniej pod koniec 1876 r. Na wzmiankowaną powyżej notkę Estreichera powołuje się przypuszczalnie w swoim zestawieniu bibliograficznym Stanisław Konopka [9], zaznaczając iż tom *Chirurgii ogólnej i szczegółowej* ukazał się w 1870 r. w objętości 256 stron. Jest to ewidentna pomyłka, ponieważ na wszystkich zachowanych do dziś egzemplarzach widnieje jako data opublikowania rok 1869. W podobny, błędny sposób opisuje dzieło Polikarpa Girsztowta internetowy katalog NUKAT, podając, iż liczy 256 stron druku [10]. Trudno jest ustalić, czy nie doszło tutaj do przypadkowego powielenia nieścisłości wprowadzonej przez Konopkę.

Zachowane – i co najważniejsze, jeden z nich jest dostępny w wersji zdigitalizowanej [11] – egzemplarze liczą 160 stron, zaś tekst urywa się w połowie zdania. Notka bibliograficzna Biblioteki Narodowej podaje: „opis wg okł. Bez t. 1, tekst niedokończony. Całość t. 2 obejmuje 2 z.” [12]. Treść jest bogato ilustrowana licznymi rycinami włączanymi sukcesywnie przy kolejnych omawianych zagadnieniach. O ich niezwykle dużej ważności w toku kształcenia wspomina sam autor, pisząc, iż „uwytatniają one albo zmiany morfologiczne, albo zewnętrzny obraz choroby, lub też nowe narzędzia i sposób ich użycia” [4].

Zasadniczą treść poprzedza wprowadzenie [4] adresowane do czytelnika, w którym przedstawione zostały założenia powstającej monografii oraz zaprezentowana powyżej forma, w jakiej treść będzie zamieszczana. Wzorcami dla pracy stali się wybitni chirurdzy europejscy owego czasu, wśród nich na pierwszym miejscu wzmiankowany już uprzednio Auguste Nelaton (1807–1873) [13], Theodor Billroth (1829–1894) [14], a także Carl Emmert (1812–1903) [15] oraz wielu innych [4]. Za bardzo istotne wypada uznać wymienienie z nazwiska wybitnych polskich chirurgów przełomu XVIII i pierwszej połowy XIX w., którzy pozostawili po sobie istotne dzieła, tworząc tym samym w mowie polskiej odrębny język tej specjalności, niezwykle potrzebny w kontaktach zawodowych, kształceniu akademickim oraz pracy wydawniczej. Polikarp Girsztowt uhonorował tu kolejno: „poprzedników naszych (Rafała Józefa) Czerwiakowskiego, (Józefa) Czekierskiego, (Józefa) Szymkiewicza, (Emiliana) Nowickiego, (Ludwika) Bierkowskiego” [4] (ostatniego z wymienionych mógł poznać osobiście przed podjęciem pracy w Warszawie), nadmieniając, iż „wyrazownictwo (tu: sposób wystawiania się, używana terminologia – zachowano pisownię oryginału) Szkoły Krakowskiej staraliśmy się godzić wszędzie ze słownictwem Szkoły Warszawskiej”, co wskazuje jak wysoką rangę w tej hierarchii nadawał swojej macierzystej uczelni [16].

Ciekawa jest tu wzmianka o Rafale Józefie Czerwiakowskim. Jest to dowód, iż w czasie krótkiego

pobytu w Krakowie Girsztowt zetknął się z manuskryptami nieopublikowanej drugiej części *Narządu opatrzenia chirurgicznego* [16]. Sporządzając notatki zapisał, iż tam znalazł uwagi m.in. o „guzach i wyrosłinach” [4], czyli zmianach patologicznych odpowiadających postaci trądu, który później w swojej pracy określił mianem gruźlowego.

Nie bez znaczenia jest również wyraźne wspomnienie, iż zasadniczą osnowę przedłożonego dzieła stanowią zajęcia teoretyczne, prowadzone przez Girsztowta początkowo we wzmiankowanych już uprzednio Akademii Medyko-Chirurgicznej, a następnie w Szkole Głównej w Warszawie [4]. Zarazem ani słowem nie wspominał o swoich wykładach, które nadal – już w języku rosyjskim – prowadził na carskim Uniwersytecie Warszawskim. Temat ten zda się zupełnie umykać Girsztowtowi, co może również być przyjęte jako dowód wielkiego przywiązania do języka i kultury polskiej. W obowiązującym systemie nauczania prowadził zajęcia po rosyjsku, bo musiał, pisał i publikował po polsku, niejednokrotnie narażając się na kontakty z cenzorami – bo chciał, doskonale rozumiejąc, iż jedynie w ten sposób może przekazać zasadniczą wiedzę i stworzyć odpowiedni klimat naukowy dla języka zniewolonego narodu.

Konstrukcja dzieła Girsztowta jest bardzo zwarta, co podkreślone zostało strukturą oraz opracowaniem każdego z omawianych kolejno zagadnień. Rozpoczyna ją rozdział zatytułowany „Choroby skóry i tkanki łącznej” [4], w którym została zaprezentowana anatomia i morfologia tych tkanek, łącznie z zasygnalizowaniem najważniejszych faz badań, poczynając od działającego w XVII w. Marcella Malpighiego [17], a następnie innych badaczy zajmujących się tą problematyką. Ostatnim z wymienionych jest Eduard Rindfleisch, którego praca *Lehrbuch der pathologischen Gewebelehre* ukazywała się w Lipsku w latach 1867–1869 [18]. Widać tu wyraźnie, jak wielką wagę Girsztowt przywiązywał do gromadzenia danych historycznych, dotyczących wielu zagadnień terapeutycznych, wymieniając nazwiska lekarzy, którzy zajmowali się analizowanymi problemami, wspominając ich zasługi czy wdrożone metody postępowania. Jednocześnie zwracał uwagę na wielorakość nazewnictwa. To – jego zdaniem – odbijało się niejednokrotnie na braku zrozumienia dla tekstów kolejnych badaczy, którzy swoje odkrycia opisywali niejako *własnymi słowami*, rzadko korzystając we właściwy sposób z prac swoich poprzedników. To m.in. sprawiało, iż wiele tekstów stawało się niezrozumiałych, przez co traciły swoje walory poznawcze. Podkreślając systematyzację i uporządkowanie terminologiczne, Girsztowt odwoływał się do powstałych już w XIX w. prac, przede wszystkim Filippo Paciniego (1812–1883) [18] i Karla von Rokitansky'ego (1804–1878) [19], co zaznaczał

w licznych przypisach, stanowiących nieodrodne partie tekstu. W dalszej części znalazły swoje miejsce uwagi chirurgiczne dotyczące zagadnień związanych z patologią tkanek. Jest to jak gdyby dodatkowe wprowadzenie do omawianej kwestii.

Każdy z tematów poprzedzony jest bibliografią, obejmującą od kilku do kilkunastu najważniejszych pozycji, dotyczących danej problematyki. Przeważają dzieła w języku niemieckim, angielskim oraz francuskim, najczęściej pochodzące z lat 50. i 60. XIX w., a jeśli cytowane są starsze, w tym również z XVIII w., gdyż rzadko można znaleźć wcześniejsze, to dokumentujące konkretną problematykę poruszoną w akapitach. Język wypowiedzi jest prosty i niezwykle komunikatywny, z wyraźnym szacunkiem dla odbiorcy. Sprawia to, iż pomimo zmian w strukturze i leksyce pozostaje on nadal czytelny, bez konieczności posiłkowania się słownikami. Terminy w języku łacińskim podane są kursywą i ujęte w nawiasy. Nazwiska są wyróżnione w formie rozstrzelonej, zaś nagłówki ważnych tematów czcionką pogrubioną i zmianą kroju liter.

Samodzielna partia tekstu również została skonstruowana według jednolitej struktury, obejmującej kolejno następujące kwestie: a) zmiany anatomiczne, b) symptomatologia, przebieg, zejście choroby, c) rozpoznanie, d) rokowanie, e) leczenie. Ich istotność znów została podkreślona w rozpoczynającym akapit podtytuł – podobnie jak w samym tytule – pogrubioną czcionką.

W zachowanym tomie, w rozdziale (autor używa tu określenia „dział”) pierwszym, zatytułowanym „Choroby skóry i tkanki łącznej podskórnej”, zostało wyodrębnionych 7 oddzielnych części, z których 6. nosi tytuł „Trąd”.

Jest to jeden z obszerniejszych akapitów, liczący 16 stron (s. 76–90), zaś zasadniczą treść poprzedza wstęp leksykalny, prezentujący pojęcie w wielu językach oraz najważniejsze pozycje bibliograficzne. Jest ich w sumie 11, przy czym najstarsza pochodzi z XVIII w., zaś najnowsza to: „Wachsmunth, Der Aussatz in Livland”, w: „Deutsches Archiv für Klinische Medicin. Dritten Bandes erstes Heft” 1867 Leipzig s. 1–22” [4]. Nie można tu wykluczyć, że Polikarp Girsztowt sięgnął także do innych publikacji, gdzie znajdowały się istotne dla niego informacje, m.in. pracy Adelmanna *Beobachtungen und Bemerkungen aus der chirurgischen Abtheilung der Dorpater Klinik während der Jahre 1845 bis 1847* [20], opublikowanej w 1852 r. Cytował bezpośrednio, co widać po innych miejscach tego dzieła, przede wszystkim te najistotniejsze.

Ciekawym przyczynkiem jest tu wymieniona jako 5. praca Daniela Danielssena i Wilhelma Boeckea, już przez samego autora zasygnalizowana z *atlasem*. Był to pierwszy współczesny [21] – powstały w XIX w. – opis trądu, dodatkowo uzupełniony zestawem barwnych rycin [22]. Wskazuje to na dokładność, z jaką

przystępując do pracy Polikarp Girsztowt gromadził potrzebne mu dane bibliograficzne. Najprawdopodobniej większość z cytowanych pozycji była mu znana z bezpośredniego kontaktu, a nie wykluczone, iż posiadał je w swojej bibliotece.

Całość podzielona została na następujące mniejsze akapity:

- a) Wprowadzenie – s. 76–78
- b) Symptomatologia, przebieg, zejścia – s. 78
- c) Trąd gruźlowy – s. 79–82

Polikarp Girsztowt opisał tu 2 postaci – jedną zdecydowanie częstszą i, co wyraźnie zaznacza, znaną od starożytności, a związaną ze zmianami na skórze, oraz drugą rzadszą, też znaną od dawna, lecz nie do końca sprecyzowaną, gdzie typowymi objawami są zmiany na błonach śluzowych m.in. dróg oddechowych. Tu odwołuje się do pracy Bertranda Moura-Bourouillou, opublikowanej w 1861 r. [23], który przeprowadzając badania laryngoskopowe trędowatych, stwierdził liczne zmiany w formie głębokich owrzodzeń na strunach głosowych oraz w krtani. Nie wykluczone, iż korzystał także z kolejnego dzieła tego samego autora, a mianowicie opublikowanego w 1864 r. w Paryżu *Traite pratique de laryngoscopie et de rynoskopie* [24].

- d) Trąd gładki, płaski, nerwowy – s. 82–85

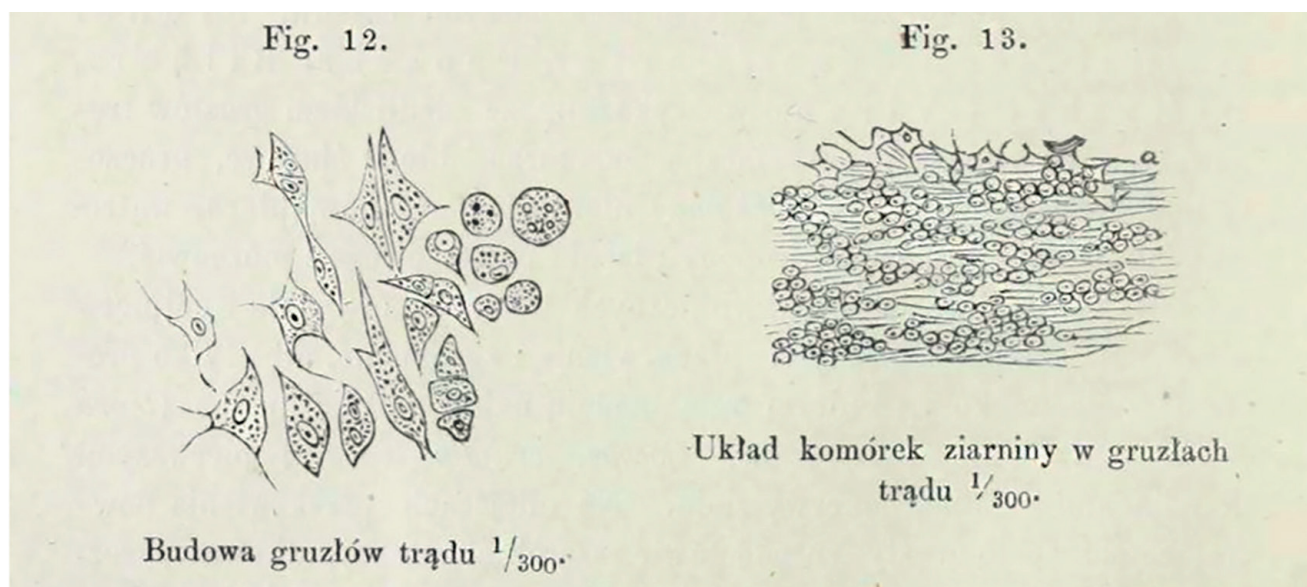
W zakończeniu tego akapitu zamieszczona została obszerna wzmianka o ostrej postaci trądu, której występowanie za Franzem Prunerem łączy z wybrzeżem Morza Śródziemnego i deltą Nilu [25], podając w odnośniku publikację Gustava Simona, w której temat ten został omówiony bardziej szczegółowo [4]. Wnikając jednak dokładniej w treść, można postawić przypuszczenie, iż znał także oryginalną pracę Pru-

nera, zatytułowaną *Die Krankheiten des Orient's vom Standpunkte der vergleichenden Nosologie*, która ukazała się w 1847 r. w Erlangen [26].

- e) Zmiany anatomiczne – s. 85–88
- f) Przyczyny, istota trądu – s. 88–89
- g) Rozpoznanie – s. 89
- h) Rokowanie – s. 89–90
- i) Leczenie – s. 90

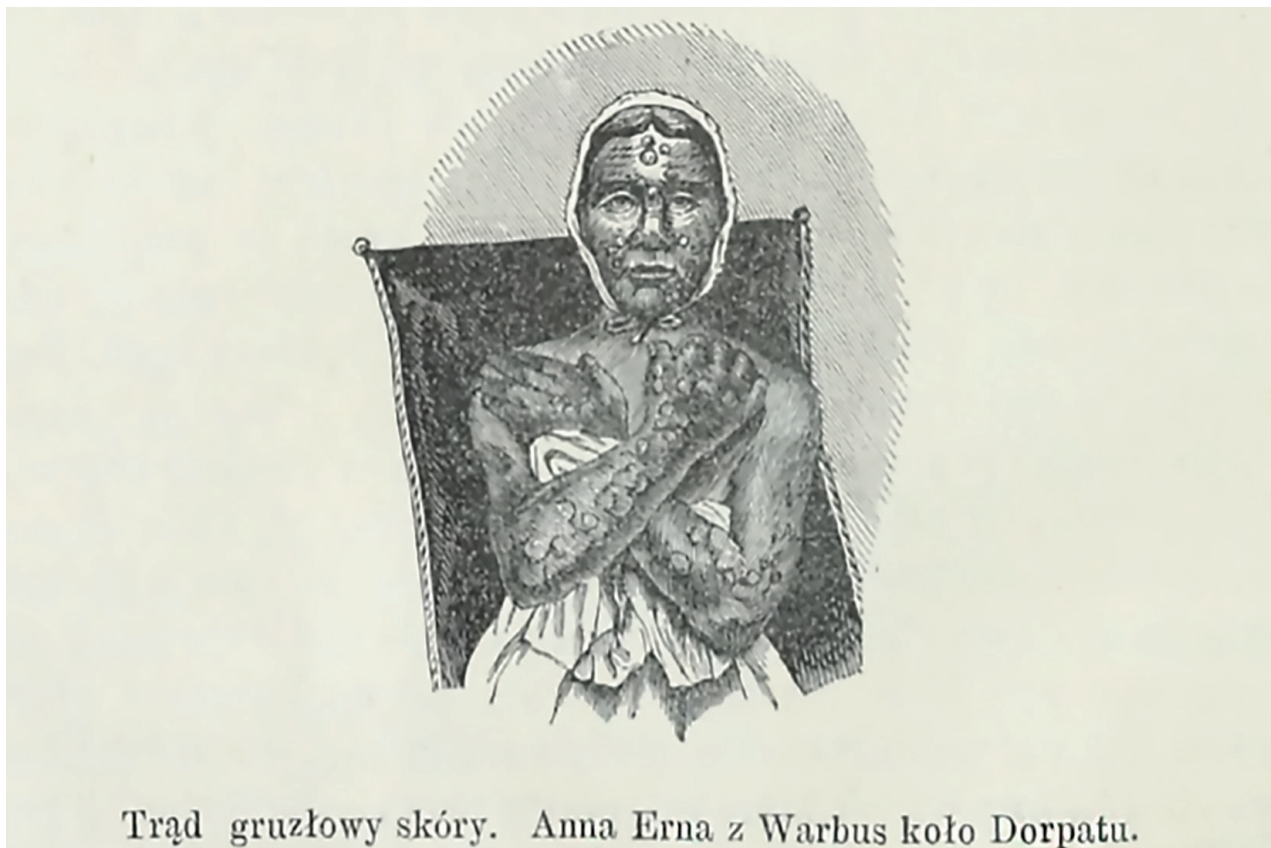
Opisując postaci tej choroby, Polikarp Girsztowt ilustruje swój wykład odpowiednimi rysunkami badań mikroskopowych, prezentowanymi w akapicie „Zmiany anatomiczne” (rysunek 1). Wprowadzenie tego rodzaju informacji nie było jeszcze wówczas bardzo popularne, lecz on słusznie zauważał, iż pozwala to jeszcze lepiej zobrazować i tym samym zróżnicować stwierdzaną patologię. Było to tym bardziej istotne, jeśli lekarz miał dostęp do badań mikroskopowych, bądź sam je wykonywał, gdyż pozwalało na zróżnicowanie i porównanie badanego preparatu. Ryciny te zostały dodatkowo szczegółowo zanalizowane w tekście, co tym bardziej wpływa na ich praktyczną przydatność. Jest to zarazem dowód z jak dużą skrupulatnością podchodził autor do przygotowywanej przez siebie pracy. Szukając właściwego punktu odniesienia, odwoływał się przede wszystkim do obszernych studiów Rudolfa Virchowa [4].

Pisząc o trądzie, Polikarp Girsztowt wyraźnie zaznaczał, iż sama przyczyna schorzenia nadal pozostaje dla nauk medycznych nieznaną oraz niewyjaśnioną, co nie oznacza, iż należy podchodzić do zagadnienia bez właściwej uwagi. Powinny być prowadzone: po pierwsze badania pozwalające dotrzeć do genezy samej patologii, a po drugie, chorych należy otaczać bar-

Rycina 1. Figury ilustrujące tekst P. Girsztowta – cyfra $\frac{1}{300}$ użyta w opisie wskazuje, iż jest to obraz wykonany spod mikroskopu w takim powiększeniu, przy niektórych rysunkach jego wielkość podawana była także słownie, zamieszczano również nazwisko osoby, która wykonała dany preparat

Źródło: Oryginał w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie – domena publiczna

Rycina 2. Rycina zamieszczona w książce P. Girsztowta
 Źródło: *Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie – domena publiczna*

dzo staranną, wszechstronną opieką, znajdując dla nich właściwe miejsce w społeczeństwie, zaś izolacja, która jest tutaj zalecana, nigdy nie powinna równać się dyskryminacji i prowadzić do prześladowań.

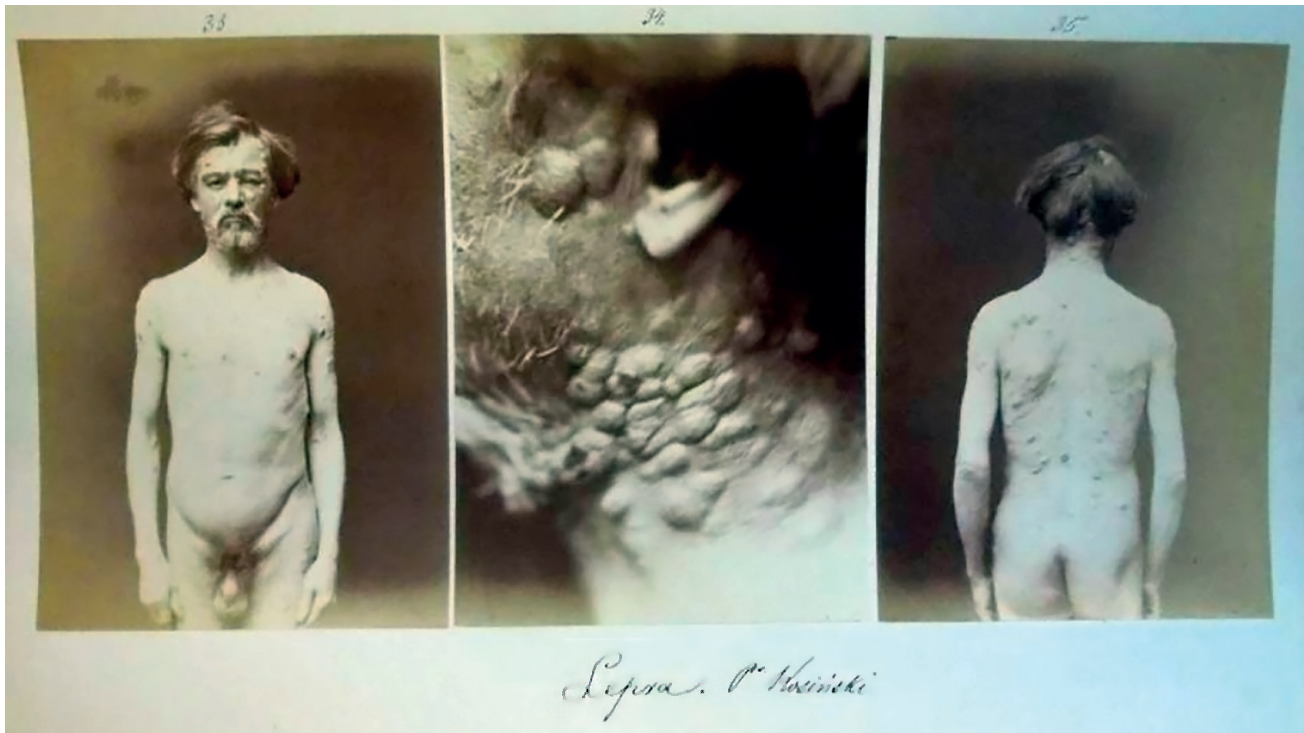
Trąd, współcześnie kojarzony przede wszystkim z krajami strefy tropikalnej i subtropikalnej, występował podówczas dość powszechnie w Europie. Zostało to w odpowiedni sposób opisane, zaś najlepszym tego dowodem jest prezentowany powyżej rysunek 2., który zamieścił Polikarp Girsztowt w celu zobrazowania jednej z postaci schorzenia, czyli wzmiankowanego już uprzednio *trądu gruzłowego skóry*, a przedstawiający mieszkankę okolic Dorpatu (współcześnie Tartu w Estonii). Można to uznać za dowód, iż zapoznał się z cytowaną już pracą Adelmanna.

Nie bez znaczenia pozostaje fakt, iż ze schorzeniem tym Polikarp Girsztowt mógł się zetknąć osobiście w Warszawie w czasie pracy nad swoim dziełem, a przede wszystkim w codziennej pracy lekarskiej. Wskazują na to fotografie pacjentów, u których stwierdzono rozmaite postaci trądu, znajdujące się w obszernym, liczącym blisko 400 fotografii albumie (rysunek 3) [27]. Zostały wykonane w celach dokumentacyjnych przez Konrada Brandla (zajmującego się m.in. dokumentowaniem fotograficznym wielu chorób skórnych dla wykładowców Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego [28]) dla warszawskie-

go lekarza Juliana Kosińskiego, który był serdecznym przyjacielem Polikarpa Girsztowta, a przede wszystkim dla Erasta von Trautfettera. Był on wykładowcą, profesorem katedry patologii specjalnej i terapii, a ponadto dyrektorem kliniki chorób skóry oraz chorób wenerycznych Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego [29], a prócz tego z całą pewnością prowadził również prywatną praktykę w Warszawie [30].

Przypuszczalnie fakt bezpośredniego kontaktu z chorymi na trąd sprawił, iż Girsztowt poświęcił tej problematyce wiele uwagi. Wykorzystanie w tekście całego szeregu najnowszych prac autorów obcojęzycznych można również uznać za wielką zasługę Polikarpa Girsztowta. Wiedział doskonale o ograniczeniach w dostępie do literatury fachowej, narzuconych przez władze carskie m.in. przez ostre działania cenzorskie, stąd w każdym ze swoich tekstów zamieszczał zawsze to, co najistotniejsze i najbardziej przydatne praktycznie, krzewiąc tym samym szacunek dla wiedzy medycznej.

Trud włożony w powstanie pracy nie pozostał bez echa. Wskazuje na to treść wykładu Jana Mikulicza, wygłoszonego 18 lutego 1885 r. w Krakowie [31]. Konstrukcja pewnych akapitów wskazuje, iż praca Polikarpa Girsztowta była autorowi dobrze znana i nie wykluczone, iż jedynie sytuacja polityczna wpłynęła na to, iż nazwisko autora nie zostało w niej wymienione.

Rycina 3. Trąd – jedno ze zdjęć przygotowanych dla dr. J. Kosińskiego
 Źródło: Zbiory Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego – fot. Autora

Piśmiennictwo

- Turos M.J. Działania medyczne w notatkach lekarzy z okresu Powstania Styczniowego. *Medycyna Nowożytna. Studia nad historią medycyny* 2023; 30(2): 65–86.
- Piłsudski J. Rok 1863. Palestyna: Biblioteka Orła Białego; 1944. 30.
- Turos M.J. Polikarp Girsztowt 1727–1877. Warszawa: Wyd. Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego; 2024.
- Girsztowt P. Chirurgia ogólna i szczegółowa. T. II, zesz. 1. Warszawa; 1869.
- Estreicher K. Bibliografia XIX stulecia wydanie II. T. VIII G–Głuszyński. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego; 1875. 36.
- Estreicher K. Bibliografia polska XIX stulecia. T. VI, Dopełnienia (A–O). Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego; 1883. 233.
- Kalendarz Lekarski na rok 1877, część druga. 60.
- Katalog Biblioteki Narodowej, https://katalogi.bn.org.pl/discovery/fulldisplay?docid=alma991048113939705066&-context=L&vid=48OMNIS_NLOP:48OMNIS_NLOP&lang=pl&search_scope=NLOP_IZ_NZ&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=LibraryCatalog&query=any,contains,Girsztowt%20Polikarp&offset=10 (dostęp: 14.01.2025).
- Konopka S. Polska bibliografia lekarska XIX wieku. 261.
- Katalog NUKAT. <http://katalog.nukat.edu.pl/lib/item?id=chamo:1521338&fromLocationLink=false&theme=nukat> (dostęp: 14.01.2025).
- Katalog Academica. <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=106510491&uid=92905533> (dostęp: 12.01.2025).
- Katalog Polona. <https://polona.pl/item-view/06c2be9c-b1a-9-4fa1-8aad-092132cb75eb?page=2> (dostęp: 07.01.2025).
- Dechambre A. Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales. G. Maason, P. Asselin (ed.). Série 2, tome 12. Paris; 1878. 83.
- Pagel J.G. Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts. Berlin–Wien: Urban & Schwarzenberg; 1901. 174–177.
- <https://wellcomecollection.org/works?query=%22Emmert%2C%20Carl%2C%201812-1903.%22> (dostęp: 3.01.2025).
- Girsztowt P. Rafał Józef Czerwiakowski. *Tygodnik Ilustrowany* 1863; 7(176): 57.
- Pyłka-Gutowska E. *Vademecum maturzysty. Biologia*. Warszawa: Adamantan; 2019. 179.
- O'Toole M.T. (ed.). *Mosby's medical dictionary*. St. Louis: Elsevier; 2017. 1311.
- Karl Freiherr von Rokitansky. <http://www.whonamedit.com/doctor.cfm/981.html> (dostęp: 12.01.2025).
- Adelmann. *Beobachtungen und Bemerkungen aus der chirurgischen Abtheilung der Dorpater Klinik während der Jahre 1845 bis 1847*. [br. m., wyd.] 1852.
- Danielsen D.C., Boeck W. *Traité de la spedalskhed ou éléphantiasis des Grecs*. Paris–Londres; H. Baillière, 1848.
- Notka bibliograficzna *Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine w Paryżu*. <https://numerabilis.u-paris.fr/medica/bibliotheque-numerique/resultats/index.php?tout=Trait%C3%A9+de+la+spedalskhed+ou+%C3%A9l%C3%A9phantiasis+des+Grecs&op=OU&tout2=&do=fullsearch&statut=charge> (dostęp: 12.01.2025).
- Moura B. *Cours complet de laryngoscopie: suivi des applications du laryngoscope à l'étude des phénomènes de la phonation et de la déglutition*. Paris: Delahaye; 1861.
- Moura B. *Traite pratique de laryngoskopie et de rynoskopie*. Paris: Delahaye; 1864.
- Simon G. *Die Hautkrankheiten durch anatomische Untersuchungen*. Berlin: Reimer; 1848.
- Pruner K. *Die Krankheiten des Orient's vom Standpunkte der vergleichenden Nosologie*. Erlangen: Palm&Enke; 1847.
- Album fotograficzny chorób skórnych i innych*. Oryginał w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego Sygn. 12.32.1.24.
- Jackiewicz D. *Konstanty Brandel (1838–1920)*. Warszawa; 2015.
- von Trautfetter E.G. *Fotograficzny atlas chorób skórnych i wenerycznych. Pospolity liszaj zakaźny*. Typografii Varšavskago Učebnago Okruga 1872.
- Posiedzenie 2 dnia 18 stycznia 1870 roku. Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego* 1870; (63)3: 112.
- Mikulicz J. *O trądzie*. *Przegląd Lekarski* 1885; XXIV(14): 199–201.

Adres korespondencyjny:

Maria J. Turos
 Centrum Nauk Humanistycznych i Społecznych
 Medycyny,
 Studium Etyki Lekarskiej i Medycyny Paliatywnej
 Warszawski Uniwersytet Medyczny
 ul. Litewska 14a
 00-581 Warszawa